

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. ԱՂԱՄ ԲՆ. ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ՅԵՂԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՆԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգովի պատրաստվում ենք ոգեկոչելու Նայտց Յեղասպանության հարյուրամյա տարեկիցը եւ որպես քրիստոնյա ժողովուրդ՝ դատապարտելի ենք համարում մարդկության դեմ գործված ոճրագործությունները, ժողովուրդների բնաջնջման արյունալի հանցագործությունները: Մեր այս դիրքորոշումը գալիս է ոչ միայն ցեղասպանության ենթարկված մեր ազգի հանդեպ արդարության ու արարադատության պահանջից, այլև կրոնական ըմբռնումից, քանզի արարչագործության պսակ հանդիսացող մարդ արարածի, առավել եւս ժողովուրդների կյանքի ու ապրելու իրավունքի հանդեպ ուրնձգությունները հակառակ են քրիստոնեության սկզբունքներին, Սուրբ Գրքի հայկություններին, որոնք բացահայտում են Աստծո անսահման սերը մարդու հանդեպ: Սակայն մեր հավաքքի հիմք ծառայող Աստվածաշունչը բերում է առաջին գրավոր վկայությունները մարդկության պատմության մեջ ցեղասպանության եւ իրականացված եղեռնագործությունների:

1. «Յեղասպանություն» եզրի ծագումը եւ գործածումը.

«Յեղասպանություն» եզրն սկսեց գործածվել Երկրորդ աշխարհամարտից, հրեական Նոյեթուրից (բոց.՝ Ողջակիզում) հետո: Այն առաջինը կիրառել է լեհ, ծագումով հրեա իրավաբան Ռաֆայել Լեմկին իր «Axis Rule in Occupied Europe» գրքում, որը հրատարակվեց 1944 թ.¹: Լեմկինը ցեղասպանությունը սահմանում է որպես ազգային, կրոնական կամ ցեղային խմբի համակարգված եւ ծրագրված բնաջնջում, որն իրականացվում է տարբեր ճանապարհներով եւ ուղղված է այդ խմբի հարստեման հիմունքների դեմ²: Լեմկինն իր գրքի իններորդ գլուխն սկսում է «Յեղասպանություն» վերնագրով եւ բացատրում, որ ցեղասպանություն՝ genocide բառը կազմված է հին հունարեն genos [γένος] (տեսակ, ցեղ) բառից եւ լադիներեն eide-ից, որը սպանելու նշանակությունն ունի³: Ռաֆայել Լեմկինն աշխարհանք էր փնտրում Նյուրեմբերգի դատավարությունում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը վերապրած նացիստներին ցեղասպանության հանցագործության մեջ մեղադրելու ուղղությամբ: Չնայած որ 1946 թ. Նյուրեմբերգի Միջազգային ռազմական փորձուհալի դատավարության ընթացքում նացիստների դեմ հանդես եկող բրիտանացի եւ ֆրանսիացի մեղադրողները գործածեցին «ցեղասպանություն» նորակազմ եզրը⁴, սակայն սեպտեմբեր 30 - հոկտեմբերի 1-ի դատավճռում «ցեղասպանություն» բառը չներառվեց: Այդ մասին իմանալով՝ Ռաֆայել Լեմկինը խոր հիասթափություն ապրեց⁵: Բայց 1948 թ. Միացյալ ազգերի կազմակերպություն-

1 R. Lemkin, Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Carnegie Endowment for International Peace 1944).

2 Տե՛ս Ռ-իպա Ք. Կուլումջյան, XX դարի առաջին ցեղասպանությունը. Նայկական հիշողության վերադարձը, Sirar Ediciones, 2012, էջ 59:

3 “Axis Rule in Occupied Europe”, p. 79. :

4 Տե՛ս “The Genocide Convention, The legacy of 60 years”, edited by H. G. van Der Wilt, J. Vervliet, G. K. Sluiter, J. Th. M. Houwink ten Cate, Martinus Nijhoff publishers, 2012, էջ 17:

5 Տե՛ս Raphael Lemkin, A hero of humankind, edited by Agnieszka Bieńczyk-Missaia, Sławomir Dębski, Warsaw 2010, էջ 47:

նը, նաև Լեմկինի ջանքերի շնորհիվ, պաշտոնապես օրինականացրեց «ցեղասպանություն» եզրը՝ ընդունելով «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պարժի մասին կոնվենցիան»⁶: Ըստ այդ համաձայնագրի 2-րդ հոդվածի՝ ցեղասպանությունը ներառում է հետևյալ բոլոր ձևերը, որոնց նպատակն է ամբողջությամբ կամ մասամբ ոչնչացնել ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական որևէ խումբ.

1. խմբի անդամների ջարդը,

2. խմբի անդամների ֆիզիկական կամ մտային ամբողջականությանը հասցրած ծանր վնասը,

3. խմբի մասնակի կամ ամբողջական ֆիզիկական ոչնչացման հանգեցնող միությունավոր գործունեությունը,

4. խմբում ծնունդների կանխմանն ուղղված քայլերը,

5. խմբի երեխաներին այլ խումբ բռնի տեղափոխելը⁶:

Այս սահմանումները, որոնք հետագայում միջազգային օրենքների անբաժանելի մաս դարձան, հիմնված էին Լեմկինի աշխատության մեջ տեղ գրած բանաձևումների վրա⁷: Բայց պետք է նշել, որ «ցեղասպանություն» բառը այս երևույթը նկարագրող ամեննեին էլ նոր եզր չէ: Եւ հետաքրքրական է, որ «ցեղասպանություն» եզրն ստեղծվեց՝ դատապարտելու հրեաների մասսայական կոտորածները, մի ժողովրդի, որն ինքն էր, ըստ Աստվածաշնչի, բազում անգամներ իրագործել այնպիսի սպանություններ, որոնք լիովին կարող են համապատասխանել ցեղասպանության բոլոր սահմանումներին: Աստվածաշնչում նկարագրվող զանգվածային մարդասպանությունները կատարվում էին ազգային կամ էթնիկական խմբի ոչնչացման նպատակով, եւ ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության կոնվենցիայի չորրորդ եւ հինգերորդ կետերը՝ խմբում ծնունդների կանխմանն ուղղված քայլերը կամ խմբի երեխաներին այլ խումբ բռնի տեղափոխելը, հրեական վաղ շրջանի պատմության մեջ նույնիսկ փոխաբերված են այլ ժողովրդի երեխաների արյունալի սպանություններով: Ըստ Աստվածաշնչի՝ էթնիկական որևէ խմբի ոչնչացմանն ուղղված հրեաների գործողությունները հրահանգվում էին Աստծո կողմից, որով էլ եւ ցեղասպանության սահմանման նկարագրումով կարող ենք տեսնել ցեղասպանության մեկ այլ տեսակ՝ Աստծո կողմից պարվիրված կամ աստվածայնորեն հրահրված ցեղասպանություն: Բայց պետք է նշել, որ ցեղասպանությունը՝ իբրեւ երևույթ, այն նկարագրող բառի նման ամեննեին էլ նոր չէ:

Այս ձեւակերպումները, իհարկե, կարող ենք կիրառել կրոնական տեսակետից՝ նկատի ունենալով միայն մարդ-մարդ հարաբերությունները եւ ոչ երբեք մարդ-Աստված հարաբերությունները, քանի որ անպարսեհ է Աստծուն որևէ ցեղասպանության հեղինակ համարել՝ հաշվի առնելով աստվածային կամքով նաև հավիտենության մեջ մարդկային գոյության առկայությունը: Այդ իսկ պարճառով հարկ է տարբերակել ցեղասպանության իրավաբանական սահմանումն աստվածաբանական ընկալումից:

2. Տինկտակարանյան ցեղասպանությունների աստվածաբանական ընկալումը.

Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին, անդրադառնալով Սուրբ Դիոնեսիոսի աստվածաբանությանը, աստվածաբանության չորս տեսակ է առանձնացնում՝ տալովորական, պարճառաբանական, նշանական, խորհրդական: Տալովորական աստվածաբանությունը քննում է Սուրբ Երրորդության եւ մի Աստվածության որպիսությունը, Սուրբ Երրորդության Անձերի միջեւ հարաբերությունները: Պարճառաբանական աստվածաբանությունը քննում է պարճառելի-

⁶ Տե՛ս Ռ.Իրա Բ. Կոյունջյան, նշվ. աշխ., էջ 60:

⁷ “Axis Rule in Occupied Europe”, p. 79-89.

ների, այսինքն՝ Արարչի կողմից արարածների սրելծմանը, արարչագործությանն առնչվող իրողությունները: Նշանական աստվածաբանության նյութն է զգալի կերպարանքների իմանալի տեսությունը՝ երեւելի արարածների նշանակությունը, ինչպես նաև Աստծո վերաբերյալ գործածվող անթրոպոմորֆիկ⁸ մարդաձևակազմական հատկությունների քննությունը: Իսկ խորհրդական աստվածաբանությունն այն է, որ երբ ամեն զգալի եւ իմանալի էություն մի կողմ ենք թողնում եւ մտքով ավելի խորքն ենք ընթանում, մտնում ենք ամպի եւ մեզի մեջ Մովսեսի նման⁹ եւ ապա տեսնում ենք Աստծուն՝ վեր ամեն էությունից, քանզի ո՛չ հոգի է, ըստ մարդկային ընկալման, ո՛չ միտք եւ ո՛չ էլ մարդու իմացած որեւէ այլ բան: Նենց այս էլ կոչվում է խորհրդական աստվածաբանություն, որովհետեւ խորհրդով ու հավաքով է տեսնվում, եւ ոչ թե մտքի քննությամբ¹⁰: Սուրբ Գրիգոր Աստվածաբանն ասում է, որ մի ժամանակ ավելորդ, քաղցրախոսք եւ խորամանկ աստվածաբանումը տեղ չունի քրիստոնեության մեջ: Ընեհակառակը, Աստծո մասին միայն հեղափոխությունը բավարարող ինչ-որ նոր բան անել կամ լսել, նշանակում էր նույնը, ինչ խաղալ քարերով եւ դրանց վեր ու վար նեղման արագությամբ խաբել տեսողությունը կամ զվարճացնել հանդիսատեսներին մարմնի տարբեր, կանացի շարժումներով¹¹: Սակայն աստվածաշնչյան սպանությունների առնչությամբ իրապես անհրաժեշտություն է առաջանում հարցը քննել առավել չափով պարզաբանական եւ նշանական աստվածաբանության տեսանկյուններից: Ինչպե՞ս բացատրել «Աստված սեր է» (Ա. Նովի. Դ. 16) սուրբգրական արտահայտությունն սպանությունների պատվերների հետ համեմատությամբ. կարո՞ղ է արդյոք Աստված-Սերը մղել սպանությունների կամ առավել եւս՝ ցեղասպանությունների: Այստեղ վեր է հանում նաև մահապարժի խնդիրը, որը, ըստ Նին Կրակարանի, Աստված սահմանեց մարդասպաններին եւ աստվածային պատվիրաններին չհնազանդված մարդկանց խստորեն պարժելու համար (հմմտ. Ծննդ. Թ. 6, Ելք ԻԱ. 12, Դևտ. Ի. 4, 9-21, ԻԴ. 17, 21, Թվոց ԼԵ. 33, Բ. Օր. ԺԹ. 16-21):

Նին Կրակարանում Աստծո խստությունը եւ այլ ժողովուրդներին սպանելու կարգադրությունները հիմք դարձան մանիքեական դուալիստական աստվածաբանության ըստ որի՝ գոյություն ունեն բարի աստված եւ Նին Ուխտի չար աստվածը, ու բոլոր ժպարական, մարդակերպական հատկանիշները վերագրվում են չար աստծուն: Դուալիստական այս տեսակետի դեմ Դավիթ Անհաղթը խոսում է իր «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատության մեջ¹²՝ նշելով Աստծո սրելծագործություններին, արարածներին, աշխարհի կարգավորված շարժմանը նայելու եւ մրաժողության ու մրահայեցողության միջոցով Արարչին հասու լինելու¹³, ինչպես եւ Աստծո՝ արարչագործության վրա գերիշխանություն ունենալու մասին¹⁴: Այս աշխարհի դաժան ու չար Աստծո վերաբերյալ տեսակետները սիովեցին գնոստիցիզմի միջոցով, որը ուշ հելլենիզմի շրջանի կրոնափիլիսոփայական ուղղությունների ամբողջությունն էր, արտահայտվում էր դեռեւս երկրորդ դարից սկիզբ առած համակարգված ուսմունքներով՝

8 Անթրոպոմորֆիզմը մարդկային հատկանիշների վերագրումով անձնավորումն է որեւէ իրի, կենդանու կամ աստվածության: Այս եզրը կազմված է հունարեն *άνθρωπος* (*anthrōpos*)՝ մարդկային, եւ *μορφή* (*morphe*)՝ կերպ, ձև բառերից:

9 Ելք ԻԴ. 15-18:

10 Տե՛ս Գրիգոր Տառնաղի, Գիրք հարցմանց, Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 122-123:

11 Տե՛ս «Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова Архиепископа Константинопольскаго», «Творения Святых Отцевъ» въ русскомъ переводе издаваемая при Московско́й Духовно́й Академіи, томъ второй, Москва, въ типографіи В. Готье, 1851, էջ 186:

12 Տե՛ս Առաքել Սյունեցի, Ամբողջ չարք տանջանքի ենթակա է, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1996, էջ 13:

13 Տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, Երկեր, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունը Ս. Արեւշապյանի, Երևան, 1980, էջ 42:

14 Տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, նշվ. աշխ., էջ 85:

նյութական աշխարհի ստեղծումն առնչելով չար սկզբի գործունեության ոլորտի հետ¹⁵: Գնոստիկյան մրքի առանձնահատկությունն է դուալիզմը, որը բացասաբար է արտահայտվում ստեղծված աշխարհի մասին, քանի որ այն համարում է աստվածային ոլորտից անկում ապրած ուժերի կողմից արարված: Նյութականության եւ խավարի աշխարհին հակադրվում է լույսի աստվածային աշխարհը, որը գլխավորում է արարված աշխարհի հետ առնչություն չունեցող անիմանալի Աստված: Երկնային ոլորտները գտնվում են Աստծո եւ մարդու հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ունեցող ուժերի՝ արիստոսների իշխանության ներքո: Նրանց միությունը նկարագրվում է որպես թագավորություն, որը գլխավորում է արարված փիեզերքի արարիչ եւ փրակալ դեմիուրգը (հուն.՝ *δημιουργός*-արարիչ), որը հաճախ նույնացվում է Տին Կրակարանի Աստծո հետ¹⁶: Այսպիսով, փիեզերագոյացության գնոստիկյան տեսություններն արարված աշխարհի ծագումը պատկերացնում են որպես աններդաշնակություն կամ սխալի հետեւանք (*παράπτωμα*)՝ կատարված աստվածային ոլորտում, եւ այս ողբերգության պատասխանատվությունը կրում է մի էություն, որը սովորաբար անձնավորում է աստվածային Իմաստությունը: Գնոստիկյան տեսությունը համապատասխանաբար են մեկնում Ադամի մեղսագործության վերաբերյալ աստվածաշնչյան պատումը (Ծննդ. Բ.): Կենաց ծառի պտղից ուտելով՝ մարդն իմանում է դեմիուրգի հանդեպ իր գերազանցության մասին: Այդ մեկնաբանությամբ ձեռք գրական նշանակություն ունի եւ գործում է բարձրագույն աստծո հանձնարարությամբ, ով ցանկանում է մարդուն փրկել արարչից եւ նյութական աշխարհի փրակալից¹⁷: Գնոստիկների կամ մանիքեականության բացատրությամբ տրամաբանական են թվում աստվածային «ցեղասպանությունների» վերաբերյալ սուրբգրային տեղեկությունները. քանի որ դաժան արարիչն է նյութական աշխարհի փրակալը, ապա եւ իր հովանավորյալներին պաշտպանելու եւ նրանց հակառակորդներին բնաջնջելու, իր կամքին չենթարկվողներին սպանելու պատվերները զարմանալի չեն: Այս տեսակետների կողմնակիցները հակադրություն են դնում Տին եւ Նոր Կրակարանների միջեւ, պնդում Տին Ուխտում եւ Նոր Ուխտում տարբեր՝ չար եւ բարի աստվածների գոյությունը: Մակայն Քրիստոս Ինքը այդպիսի տարբերակում չարեց, ավելին՝ մեջբերումներ կատարեց Տին Կրակարանից, որով եւ ընդունելի չեն գնոստիկների կամ մանիքեականների տեսակետները, որոնք հաշվի չեն առնում Քրիստոսի եւ առաքյալների դիրքորոշումը Նոր Կրակարանում: Քրիստոս հիշատակում է Աստծո կողմից Ադամի եւ Եվայի ստեղծումը (Մատթ. ԺԹ. 4-5), մարդկության մեղքերի համար աստվածային պարիսի ջրհեղեղը եւ Նոյի փրկվելը (Մատթ. ԻԴ. 37-39), անապատում հրեաներին մանանայով կերակրելը (Յովհ. Զ. 31) եւ այլն: Այս վկայություններն ինքնին համապատասխան չեն գնոստիկների, մանիքեականների՝ չար սկզբի կողմից աշխարհի ծագման, հինկրակարանյան ու նորկրակարանյան չար եւ բարի աստվածների գոյության պնդումներին:

Նախորդ առաքյալի խոսքով՝ «Ոչ ոք, երբ փորձության մեջ լինի, թող չասի. Աստծուց եմ փորձվում, քանի որ Աստված չարից չի փորձվում եւ Ինքն էլ չի փորձում ոչ ոքի» (Նալ. Ա. 13): Այս նախադասության հունարեն տարբերակը հետեւյալն է. «Μηδείς πειραζόμενος λεγέτω ὅτι ἀπὸ Θεοῦ πειράζομαι: ὁ γὰρ Θεὸς ἀπειραστός ἐστὶ κακῶν, πειράζει δὲ αὐτὸς οὐδένα»: Այստեղ հեղափոխական է *ἀπειραστός* *ἐστὶ κακῶν* արտահայտությունը, որը հայերեն թարգմանության մեջ հանդես է գալիս **չարից չի փորձվում** տարբերակով: *ἀπειραστός* բառը գործածված է այն իմաստով, որ Աստված բացարձակորեն **անմասն է** չարից: Այս բացատրությամբ

15 Стн "Православная энциклопедия", под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, т. XI, Церковно-научный центр, т. 628:

16 Стн "Православная энциклопедия", т. 633, 634:

17 Стн անդ, տ. 635:.

որևէ չար բան Աստուծոց չի կարող առաջանալ: Բայց Ամոսի մարգարեության մեջ հակառակն է ասվում՝ «Չարիք կապարահի՞, եթե Տէրը չի արել այն» (Գ. 6), ինչպես նաև Եսայու մարգարեության մեջ՝ «Ես եմ, որ խաղաղություն եմ անում եւ հասարարում եմ չարք» (ԽԵ. 7), Միքիայի մարգարեության մեջ՝ «Տիրոջ կողմից չարիք իջավ Երուսաղեմի դռների վրա» (Ա. 12): Մարգարեների խոսքերի առնչությամբ պետք է նկատի ունենալ, որ **չարիք** բառը երկու իմաստ ունի. առաջինը՝ մարդկային վարմունքի եւ բարոյականության՝ չարից հրահրվող արարքներ, եւ երկրորդ՝ չարիք են կոչվում նաև քաղցը, հիվանդությունը, բնական աղետները, որոնք չեն կարող իրական նպատակային չարիք լինել, որովհետև դրանք Աստծո նախախնամությամբ մարդու համար պարճառ են դառնում առաքելության¹⁸: Աստվածաշնչում բազում անգամներ հանդիպող **չարիք** բառը թարգմանությունն է եբրայական Աստվածաշնչի **רע** *Ra* բառի, որն ընդհանրացված իմաստով գործածվում է որևէ վար բան ցույց տալու համար, ոչ թե ուղղակիորեն մարմնակերպ անբարոյականություն կամ անարդարություն, այլ՝ դժվարություններ կամ վար ժամանակներ¹⁹: Այսպիսի իմաստներ ունեն նաև Աստվածաշնչի համապատասխան հարվածներում գործածված հունարեն չարիք-κακός (եզակի), κακά (հոգնակի) բառի ձևերը:

Աստվածաշնչում՝ հայրկապես Հին Կտակարանում, Աստծուն վերագրվում են անթոյույն մորֆիկ՝ մարդաձևակազմական հատկանիշներ: Ս. Գրիգոր Տաթևացիի մի օրինակով բացատրում է այս իրողությունը՝ ասելով, որ անպատեհ է Աստծուն բարկություն վերագրել, որովհետև Աստված անփոփոխելի քաղցրություն է: Այլ Աստծո բարկություն է կոչվում այն աստվածային կամքը, որով մեղավորները չար գործերի համար պանջվում են²⁰: Այսպես նաև մարդկային բնավորությանը հատուկ այլ հատկանիշներով Աստծո ներկայանալը անթոյույն մորֆիզմի արտահայտություններ են՝ մարդկային ընկալունակությանը հասանելի լինելու համար: Անթոյույն մորֆիզմի հատկանիշներ ի հայտ են գալիս նաև այն բառապաշարում, որով Աստված դիմում է մարդկանց պարզիրաններ տալիս, որոնցից են եւ սպանությունների կարգադրությունները: Այս առնչությամբ հարկ է նշել, որ Աստված է կյանք ստեղծողը, Նա կենդանության շունչ փռեց մարդուն (Ծննդ. Բ. 7), Նրա կողմից ստեղծվեցին կենդանության շունչ ունեցող արարածները (Ծննդ. Ա. 20): Սուրբ Հովհան Ոսկեբերանն ասում է, որ կյանք փռող Աստված լիովին իրավունք ունի կյանքը վերցնելու, կյանքից զրկելու, որովհետև Իր իսկ փրկվածն է եւր առնում²¹: Բայց ավելի ճշգրիտ լինելու համար պետք է ասել, թե քանի որ աստվածային ընդգրկում է երկրայինն ու երկնայինը, ժամանակավորն ու անժամանակը, Աստված ոչ թե ոչնչացնում է կյանքը, այլ վերջավոր իրականությունից տեղափոխում է անվերջավոր իրականություն: Այս ընկալումով Աստծո կողմից մարդկային որևէ ցեղի, էթնոսի՝ վերջավոր իրականության մեջ ժամանակավոր գոյության ընդհատումը ճիշտ չի լինի դիտել որպես ցեղասպանություն, քանզի ցեղասպանության մարդկային իրագործման նպատակը խալատ ոչնչացումն է, ինչը երբեք չի կարող լինել աստվածային կամքի կամ գործողության վերջնակետ:

3. Սպանությունների վերաբերյալ Աստվածաշնչի դիրքորոշումը.

Աստվածաշնչում փարբերակում է կատարվում իրավացի եւ անիրավ սպանությունների միջև: Հին Կտակարանում մարդասպանության համար խստագույն պատժի սահմանումով

18 Տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Ամասան հայրոր, Կոստանդնուպոլիս, 1741, էջ 290-291, 294-295:

19 Տե՛ս “Hebrew-Chaldee lexicon to the Old Testament”, H. W. F. Gesenius, էջ 772:

20 Տե՛ս «Գիրք հարցման», էջ 569:

21 Տե՛ս “The Homilies of S. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople on the First Epistle of St. Paul the Apostle to the Corinthians”, Oxford, John Henry Parker; F. and J. Rivington, London, MDCCCXLV, 1845, էջ 129-130:

հանդերձ Կրկնված են նաև իրավացի սպանության թույլատրվածություններ՝ ինքնապաշտպանության նպատակով (նույնիսկ նշվում է, որ ինքնապաշտպանության համար կատարված մարդասպանությունն սպանություն չի

համարվում (Ելք ԻԲ. 2), որպես հանցագործի մահապարիժ (Ելք ԺԹ. 12, ԻԱ. 16, ԻԲ. 20, ԼԵ. 2, Ղևր. Ի. 2, Ի. 9-16, ԻԱ. 9, ԻԴ. 16, Բ. Օր. ԺԳ. 6-10, ԺԷ. 12, ԻԱ. 20-21), պատերազմի ընթացքում (Բ. Օր. Է. 2, Բ. Թագ. ԻԳ. 8, 18): Աստվածաշնչում իրավացի սպանություն կատարողը նույնիսկ աստվածային օրհնության է արժանանում (Ելք ԼԲ. 29, Թվոց ԻԵ. 6-13, Ա. Մակ. Բ. 54), հերոսանում է Գողիթին սպանած Դավիթը (Ա. Թագ. ԺԷ. 43-54, Սաղմ. ԸԲԳ.): Նոր Կրակարանը համաձայն է Նին Կրակարանի՝ իրավամբ սպանության դիրքորոշման հետ. Քրիստոսի կողմից հավաքյալ համար մեծագույն գովեստի է արժանանում հաղթողապետը (Մատթ. Ը. 5, Ղուկ. Է. 9), Նովիանեն Մկրտիչը զինվորներին չի պարվիրում զենքը թողնել և սպանություններ ենթադրող բանակային ծառայությունից հեռանալ, այլ՝ բավարարվել սրացված ժողովով (Ղուկ. Գ. 14), հեթանոսներից առաջինը Սուրբ Նոգու շնորհներին արժանանում է Կոնստանդինոս հաղթողապետը, ում Նոր Կրակարանը գովում է իր բարեպաշտության, աղոթասիրության, արդարության ու աստվածավախության համար, և ում Աստված արժանացնում է Իր հալածյալ հայրությանն ու Կոնստանդինոսին (Գործք Ժ. 1-8, 22, 44-45): Այս դիրքորոշման վրա են հիմնված Եկեղեցու կողմից՝ հավատարմորդ զինվորների ու զորավարների սրբացումները: Աստվածաշնչի հայրությունական ամբողջականությունը, այնուամենայնիվ, այս իմաստով վարմունքի ու գիտակցության բարձրագույն դրսևորում է համարում որևէ մարդկային էակի կյանքից չզրկելը: Քրիստոնյաների հալածանքների շրջանում քրիստոսանմանության և նահապետության գաղափարը բացառեց այս ճանապարհով ընթացողների կողմից իրավամբ սպանության իրագործումը: Եկեղեցական կանոնների համաձայն՝ պատերազմում մարդասպանություն կատարած զինվորները թեև չեն մեղադրվում սպանության մեղքի մեջ, սակայն երեք փարի ժամանակ է սահմանվում ինքնամաքման և Սուրբ Հաղորդությանը մոտենալու համար²²: Անգամ պարահաբար մարդասպանություն գործած անձը, ըստ եկեղեցական կանոնների, չի կարող քահանայանալ, իսկ քահանայացածը հեռացվում է հոգևոր ծառայությունից²³:

4. Թեոդիցեա կամ աստվածարդարացում

Գերմանացի փիլիսոփա Գուրֆրիդ Վիլհելմ Լեյբնիցը, որ նամակագրության մեջ էր Պրուսիայի թագուհի Սոֆի Շառլոտի հետ, 1697 թ. իր նամակում հռոմ. Գ. 5-ի կապակցությամբ գործածեց թեոդիցեայի կամ աստվածարդարացման գաղափարը՝ սրելով նրան իր եզր, որն զգալի ազդեցություն ունեցավ և ունի աստվածաբանական վեճերի և քննարկումների վրա մինչև այսօր: Լեյբնիցի «Թեոդիցեա» աշխատության²⁴ գաղափարների ձևավորմանը նպաստել են նրա երկար գրույցները և գրագրությունը պրուսական թագուհու հետ²⁵: Թեոդիցեա բառի ծագումը գալիս է հունարեն Աստված (theos-θεός) և արդարություն (dike-δικαιοσύνη) բառերից, այս մոտեցման նպատակն է հերքել աշխարհում չարիքի գոյության համար Աստ-

22 Տե՛ս «Գիր կանոնական մեծի և գիրնատրի եպիսկոպոսապետի Բարսեղի առ սուրբն Ամփիլոքոս յԻկոնացոց եպիսկոպոս», կանոն Ը.: «Բարսեղի գիր կանոնական վասն պետսե և բարապարիկ ախարից», կանոն Բ., «Կանոնագիրք Հայոց», Կ. Ա., աշխ.՝ Վ. Նալբանդյանի, Երևան, 1964:

23 Տե՛ս «Կանոնք Աթանասի», կանոններ ԼԲ., ԽԴ., ՆԱ., ՆԲ., ՆԳ., «Կանոնագիրք Հայոց», Կ. Բ., աշխ.՝ Վ. Նալբանդյանի, Երևան, 1971:

24 Տե՛ս "Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal", 1710:

25 Տե՛ս Գотфрид Вильгельм Лейбниц, Философское наследие, сочинения в четырёх томах, т. 4, Академия Наук СССР, Институт философии, издательство "Мысль", Москва, 1989, էջ 6 (նաև՝ Կ. 3, էջ 371-394):

ծուն մեղադրողների փեսասկեսները՝ արդարացնելով Աստծուն: Աստծուն արդարացնելու կամ աստվածարարացման միտքը աստվածաբանական փեսասկեսից անհարկի է թվում, քանի որ արդարացումն ինքնին մեղքի առկայություն է ենթադրում, որի վերագրումն Աստծուն ընդունելի չէ: Այնուամենայնիվ, Լեյբնիցի աշխատության մեջ բավականին ուշագրավ խոհեր կան:

Լեյբնիցի ստեղծագործության մեջ սկզբից մինչև վերջ փեսասկեսի է գիտնական-փիլիսոփայի համոզումն Աստծո կողմից լավագույն աշխարհի ստեղծման մասին: Լեյբնիցն այսպես է բանաձևում իր փեսասկեսը. «...nisi inter omnes possibiles mundos optimus esset, Deus nullum produxisset» (Աստված աշխարհը չէր ստեղծի, եթե այդ աշխարհը չլիներ լավագույնը բոլոր հնարավոր աշխարհներից)²⁶: Նա, հակադրվելով այն կարծիքներին, թե իբրև Աստված կարող էր ավելի լավ աշխարհ ստեղծել, իր այն միտքն է հաստատում, թե աշխարհի արարումից առաջ Աստված, իմանալով գոյավորման պարագային բոլոր հնարավոր աշխարհների որպիսության եւ ընթացքի մասին, ստեղծել է լավագույնը այն ամենից, ինչը կարող էր գոյություն ունենալ, եւ այս փիեզերքը պետք է ընդունվի որպես լավագույնը, քան հնարավոր բոլոր մյուսները: Այսպիսով, ըստ Լեյբնիցի, Աստված ընեն էլ համեմատել է բոլոր հնարավոր աշխարհները եւ ապա այդ հնարավոր փոքրերակներից ընտրել է ստեղծել է լավագույնը: Սակայն այս փեսասկեսը, որը գործողությունից առաջ ընեն էլ, փոքրերակների միջև ընտրություն կատարելու, մտորելու անհրաժեշտությունն է ենթադրում, պարզա՞ն չէ գործածել Աստծո պարագային, քանզի աստվածային ամենագիտությունը քննարկումների կամ ընտրությունների առջև կանգնելու կարիք չունի: Լեյբնիցի աստվածարարացման վերաբերյալ աշխատությունը քննադատել է փիլիսոփա Վոլֆերը 1759 թ. հրատարակված իր «Կանդիդ կամ օպրիմիզմ» ստեղծագործության մեջ՝ նկարագրելով իր հերոսներին պարուհասած դժբախտություններն ու թշվառությունները, ծաղրանքով նշելով, որ անգամ ծայրահեղ նեղությունների մեջ փանջվելիս պետք է լավատես լինել, քանի որ ապրում ենք բոլոր հնարավոր աշխարհներից լավագույնում: Լավագույն աշխարհի գաղափարի եւ դրա քննադատությունների առնչությամբ պետք է ասել, որ դրանց հեղինակները նկատի չեն առնում երկու կարևոր իրողություններ: Առաջին՝ աշխարհն իրատես, ըստ Աստվածաշնչի (Ծննդ. Ա. 31), ստեղծվեց իբրև լավագույն, ինչը համապատասխան է Լեյբնիցի մտքին, սակայն մարդու անկումը եւ մեղքի փարածումը բացասաբար ազդեց լավագույն աշխարհի կամ փիեզերքի վրա: Լեյբնիցը անտեսում է այս փաստը՝ աշխարհն ամեն դեպքում համարելով լավագույն, որում կարող են մեղքեր եւ դժբախտություններ փնդ գրնել: Երկրորդ՝ Լեյբնիցի քննադատները, որոնց թվում եւ Վոլֆերը, կարծես թե շփոթում են լավագույնի եւ կատարյալի փոքրերությունները: Աշխարհը, ստեղծված լինելով իբրև լավագույն, այնուամենայնիվ, կատարյալ չէ: Կատարելությունը հատուկ է դրախտին կամ երկնային արքայությանը, բացի այդ փիեզերքն անկում է ապրել մեղսագործության հետևանքով: Ըստ Աստվածաշնչի՝ երկրի ներկա կարգավիճակը անիծյալն է (Ծննդ. Գ. 17): Եթե աշխարհը լիներ կատարելություն, ապա այն նման կլիներ դրախտին, մինչդեռ հավատացյալ մարդն ապրում է ավելի կատարյալին անցնելու, դրախտային պայմաններում հավիտենապես բնակվելու ձգտումով: Երկիրը մարդու ժամանակավոր օրրանն է հավիտենական բնակության հասնելու ճանապարհին: Եւ լավագույն ստեղծված, բայց անկում ապրած աշխարհի մեջ նաեւ մեղքեր, ոճիրներ, սպանություններ ու ցեղապանություններ են գործվում, որի բացատրության համար հարկ է անդրադառնալ չարիքի բնույթի մասին առկա հարցերին:

²⁶ Տե՛ս «Анатомия мудрости, 106 философов, жизнь, судьба, учение», 2, «Таврия», Симферополь, 1955, էջ 473:

5. Չարիքի գոյության մասին.

Փիլիսոփայության մեջ լայնորեն փարածված է ուսմունքն այն մասին, որ գոյություն ունեն չարիքի երեք տեսակներ՝ մեղափիզիկական, բարոյական և ֆիզիկական: Մեղափիզիկական չարիքն էականորեն սահմանափակությունն է, բարոյական չարիք կոչվում է մեղքը, այսինքն՝ բարոյական նորմերի խախտումը, ֆիզիկականը մարմնական չարչարանքներն են: Այս ուսմունքի համաձայն՝ մեղափիզիկական նախասկիզբ չարիք գոյություն չունի²⁷: Այսպես նաև Լեյբնիցը չարիքի այս երեք տարբերակումներն է անում²⁸: Նա իր աշխատության մեջ բանավիճում է ֆրանսիացի փիլիսոփա և հրապարակախոս Պիեռ Բեյլի հետ, որ սկեպտիկական ռացիոնալիզմի դիրքերից քննադատում էր Դեկարտի, Սպինոզայի, Լեյբնիցի և այլ փիլիսոփաների մեղափիզիկական, հարկապես այն միտումը, որով բնագանցությունը կապվում էր Աստծո հետ: Լեյբնիցը բերում է Բեյլի նկարագրած պարկերավոր, ենթադրելի բանավեճը հավիտենական մեկ սկզբի ջարդագով հույն փիլիսոփա Մելիսի և դոալիզմի հիմնադիր Զրադաշտի՝ փիլիսոփայական լեզվով ներկայացնելով չարի խնդիրը: Զրադաշտը համաձայնում է, որ Մելիսի տեսությունը ավելի համապատասխան է կարգի և հիմունքների հետ *a priori*, բայց մերժում է դրա համապատասխանությունը փորձի և հիմունքների հետ *a posteriori*: «Նա առավելություն ունեմ, - ասում է Զրադաշտը, - երևույթների բացատրության մեջ»: Պիեռ Բեյլը նաև «Պավլիկյաններ» վերնագրով հոդվածում, զեպեղված նրա կողմից իր «Պարմական քննադատական բառարանի» մեջ, հաստատում է այն, ինչ ասում է նաև մանիքեականների մասին հոդվածում: Նրա տեսանկյունով ուղղափառ քրիստոնյաները, ըստ երևույթին, նույնպես ենթադրում են երկու նախասկիզբ՝ սատանային ընդունելով որպես մեղքի պատճառ²⁹: Սակայն Լեյբնիցի կարծիքով երևույթին ոչ այնքան ճշգրիտ բացատրություն են տալիս, երբ մատնացույց են անում մոլորակա պատճառը: Օրինակ՝ չարիքի դեպքում ցույց են տալիս *principium maleficum*, երբ խոսքը գնում է ցուրի մասին՝ *principium frigidum*, ինչը պարզունակ բացատրություն է, որովհետև դրանից ավելի հեշտ և պարզ բան չկա³⁰: Որեւէ երևույթի անմիջական պատճառի առկայության մասին խոսել է դեռևս Պլատոնը իր «Ֆեդոն» ստեղծագործության մեջ: Երբ մարմինը, ջուրը կամ կրակը տաք է, նրան հատուկ է ջերմության իդեան: Իսկ երբ մարմինը սառնում է, դա չի նշանակում, որ տաքության իդեան եւս ասում է դարձել, դա միայն նշանակում է, որ տաքության իդեան այստեղ մի կողմ է հեռացել և տեղը զիջել է սառնության իդեային՝ մնալով նույնպես հակադիր սառնության իդեային, ինչպես նախկինում³¹: Բայց ըստ Լեյբնիցի՝ սխալ է չարիքի պատճառը բացատրել հարուկ սկզբով՝ *per principium maleficum*, քանի որ չարիքը այդ պատճառի անհրաժեշտությունը չունի, ինչպես եւ՝ ցուրտն ու խավարը: Չարիքը ծագում է միայն զրկումից³²: Լեյբնիցը նշում է եկեղեցական հեղինակներից Օգոստինոսի, Բարսեղ Կեսարացու, Թովմա Աքվինացու նմանաբան պետականները³³:

Օգոստինոսը «Կամքի ազատության մասին» աշխատության մեջ բացատրում է, որ Աստված չարի պատճառ չէ, քանզի չարիքը բարու պակասն է և կապված է ազատ կամքի ընդ-

27 Տե՛ս Н. О. Лосский, Бог и мировое зло, Москва, 1994, էջ 341:

28 Տե՛ս Готфрид Вильгельм Лейбниц (նշվ. աշխ.), О справедливости Бога, свободе человека и начале зла - 21, 81, Замечания на книгу о начале зла, изданную недавно в Англии - 7:

29 Готфрид Вильгельм Лейбниц (նշվ. աշխ.), О справедливости Бога, свободе человека и начале зла - 156.

30 Տե՛ս անդ, էջ 152:

31 Ելք Ի՛. 15-18:

32 Տե՛ս Готфрид Вильгельм Лейбниц (նշվ. աշխ.), О справедливости Бога, свободе человека и начале зла, էջ 153, 378:

33 «Классическая философская мысль, Платон», «Федон, Пир, Федр, Парменид», Москва, издательство «Мысль», 1999, («Федон», 103d), նաև ծանոթագրությունը՝ էջ 425:

րության հետ: Նա մարմնի անդամների օրինակն է բերում, որոնցով են չար, են բարի գործեր կարելի է կատարել՝ կախված կամքի ընտրությունից³⁴: Նման բացատրություն է բերում նաև Սուրբ Բարսեղ Կեսարացին «Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն» վերնագրով մեկնողական գործի մեջ: Ծննդոց գրքի Ա. գլխի 2-րդ համարի «խավար էր փրկում անհունի վրա» խոսքերը մեկնելիս՝ նա անդրադառնում է չարի գոյության պարզաբանին՝ նշելով, որ չարը Աստուծոց սկիզբ չի առել, քանի որ հակառակն իր հակառակից չի ծնվում: Չարը կենդանի է շնչավոր էություն չէ, այլ հոգու վիճակ, հակառակ առաքինությանը, եւ առաջանում է բարուց անկման միջոցով³⁵: Նաև Թովմա Աբվինացին «Summa theologica» աշխատության մեջ հափուկ շեշտում է չարիքի պակասություն լինելը³⁶՝ կարեւորելով այս հասկացության մեջ բարիքից զրկվելու, գուրկ լինելու շեշտադրումը: Բարիքի բացասաբար պակասությունը փոխալ իրի կամ անձի բնությանը ոչ հափուկ հարկանիշից չարիք չէ, այլ չարիք է զրկվածությամբ պակասությունը: Օրինակ՝ մարդը չունի կենդանիներին հափուկ արագություն կամ ուժ, բայց այս պակասությունը չարիք չէ, իսկ փեսողությունից զրկումը չարիք է, որ կոչվում է կուրություն³⁷: Մեղքի, չարիքի առկայությունը անձնիշխան կամքի հետ են առնչում նաև Եզնիկ Կողբացին³⁸, Առաքել Սյունեցին³⁹, Գրիգոր Տաթևացին⁴⁰ եւ այլք, քանզի չարիքը ոչ թե անձնավոր է, այլ կամածին⁴¹:

Սահմանելով չարիքը որպես ոչ աստվածասերիչ եւ բարու պակասություն, այնուամենայնիվ, մնում է այն հարցը, թե ինչո՞ւ է Աստված թույլ փախի չարիքի առկայությունը մարդկության կյանքում: Ֆիզիկական չարիքը սովորաբար բխում է բարոյական չարիքից, չնայած դա ոչ միշտ է փեղի ունենում միեւնույն սուբյեկտներում⁴²: Լեյբնիցը եկեղեցական հեղինակների հետ համաձայնությամբ նշում է, որ Աստված ավելի հիմնավոր եւ ծանրակշիռ պարզառուին չարիքի թուլությունը համար: Նա ոչ միայն դրանից ամենամեծ բարիքներն է հանում, այլեւ չարիքը կապված է դառնում հնարավոր մեծագույն բարիքների հետ, այնպես որ անկախարություն կլինեք, եթե Աստված չարիք թույլ չտար⁴³: Առաքինությունը եւս երբեմն կապված է մեղքի, արարի հետ: Գթությունը ենթադրում է դժբախտություն, արդարադատությունը՝ մեղք, հանցանք⁴⁴: Չարիքը թույլ է փրկում ոչ թե բացարձակ անհրաժեշտության, այլ նպատակահարմարության սկզբունքից, քանզի աստվածային կամքի հիմքը կարելի է գրել միայն բարիքի մեջ⁴⁵: Ահա թե ինչու վշտերը ոչ միայն առաքյալներն կվարձավորեն, այլ նույնիսկ կծառայեն երանության մեծացմանը, եւ նման չարիքը ոչ միայն օգտակար է, այլեւ՝ անհրաժեշտ⁴⁶: Լեյբնիցն իր ասածը հիմնավորում է նաև Աստվածաշնչով՝ մեջբերելով Պողոս առաքյալի

34 Stn **Augustine**, *On the Free Choice of the Will, On Grace and Free Choice, and Other Writings*, edited by Peter King, Cambridge University Press, 2010, էջ 67:

35 «Սրբոյ Բարսեղի Եպիսկոպոսի Կեսարոյ Կապաղովկացոց Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն», ի փարանի Սրբոյ Ղազարոյ, Վենետիկ, 1830, էջ 29-34:

36 Stn **St Thomas Aquinas**, *Summa Theologica*, vol. 1 of 10, translated by Dominican Province, republished 2007 by Forgotten books, էջ 472, 473, 474, 475, 478, 479, 482, 487:

37 Անդ, էջ 475, 479:

38 Stn «Եզնիկայ Կողբացոյ Բագրեանոյայ Եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, ի Սուրբն Ղազար», Վենետիկ, 1826, էջ 29, 34-35:

39 **Առաքել Սյունեցի**, նշվ. աշխ., էջ 25:

40 Stn «Ամառան հարդոր», էջ 136-137:

41 Stn «Եղծ աղանդոց», էջ 36, 59, 60:

42 **Готфрид Вильгельм Лейбниц**, նշվ. աշխ., էջ 32:

43 Stn անդ, 127:

44 Stn անդ, էջ 238. նաև՝ «Summa Theologica», vol. 1 of 10, էջ 474:

45 **Готфрид Вильгельм Лейбниц**, նշվ. աշխ., էջ 36:

46 Stn անդ, էջ 35, 55:

խոսքերը. «Այս ժամանակի չարչարանքները արժանի չեն բաղդարվելու գալիք փառքի հետ, որ հայրանվելու է մեզ» (Նոմ. Ը. 18): Լեյբնիցի խոսքով՝ չարիքի վերաբերյալ հարցի պատասխանը տրված է Քրիստոսի կողմից Իր հրաշալի համեմատության մեջ. «Եթե ցորենի հատիկը հողի մեջ ընկնելով չմեռնի, միայն հատիկն ինքը կմնա, իսկ եթե մեռնի, բազում արոյունք կրա» (Յովհ. ԺԲ. 24)⁴⁷: Բարոյական եւ ֆիզիկական չարիքից տարբեր է մեղաֆիզիկական չարիքը, որն արարածների սահմանափակ կարողությունն է կատարելության առումով, ինչը ենթադրում է անկատարություն, որ կարող է բերել մեղքի, հանցանքի: Այսպես կարելի է ասել, որ Աստված արարածներին կատարելություն է հաղորդում, որը, սակայն, սահմանափակվում է նրանց ընդունման տկարությամբ, այնպես որ բարիքը լինում է աստվածային գործությունից, իսկ չարիքը արարածների տկարությունից⁴⁸:

Չարիքի թույլությունն իբրեւ նպատակ ունի փիեզերքի բարիքը⁴⁹: Վաղ շրջանի կաթոլիկ եկեղեցական հեղինակները Ադամի անկումը կոչում էին *felix culpa*⁵⁰՝ երջանիկ մեղք, քանի որ նրա մեղքը քավված եղավ անգնահատելի շնորհով, որ հայրնվեց Աստծո Որդու մարդեղացման միջոցով, որով փիեզերքին տրվեց ավելի մեծ պարգև, քան այն ամենը, ինչ կլիներ արարածների մեջ առանց դրա:

Քրիստոնեության սկզբնական ժամանակաշրջանի եկեղեցական հեղինակների արտահայտած մտքերը Աստծո կողմից չարիքի թույլության եւ դրանից բարիք վեր հանելու վերաբերյալ, հեղափոխի հեղինակների մոտ արտահայտվեց «թույլատու կամք» արտահայտությամբ, որով առանձնացում կատարվեց Աստծո փնտրիմական կամ հարկադիր եւ թույլատու կամքի միջև: Նախ եւ տարբերակումով նշել պատահող չարիքների թույլությունները թույլատու կամքի ուղղակի եւ անուղղակի կերպով լինելու մասին: Թույլատու կամքով էր, որ Աստված թույլ տվեց Նոբի փորձվելը սալամայից, ինչպես նաեւ՝ մարդկանց մեղսագործությունը, չարիքի պատահումը աշխարհում: Նոգեւոր կատարելության բերելու կամ խրատելու, ավելի մեծ փորձանքներից ազատելու, երկնային ավելի մեծ պարգևների արժանացնելու նպատակով մարդու փորձությունը թույլատու կամքի ուղղակի արտահայտություն է, ինչպես օրինակ՝ Նովատիի մատնվելը եղբայրների կողմից, սպրկության վաճառվելը, բանտ նետվելը (Ծննդ. ԼԷ. 39-40) եւ այլն: Իսկ դժբախտությունները, բռնությունները, փորձանքները, որոնցից եւ մարդասպանություններ ու ցեղասպանություններ, կարող են համարվել թույլատու կամքի անուղղակի արտահայտումներ, քանզի նպատակային բարիք չեն ենթադրում ու ցանկալի չեն Աստծո կողմից, բայց աստվածային նախախնամությունը կարող է չարիքից բարիք վեր հանել: Քանզի շատ իրողություններ, որ կատարվում են աշխարհում, հաճելի չեն Աստծուն, սակայն ոչ մի բան չի կարող տեղի ունենալ հակառակ աստվածային կամքի (Մատթ. Ժ. 29): Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին աստվածային կրկնակի կամքի մասին է խոսում՝ կոչելով այն ողորմության եւ արդարության կամք: Առաջին կամքով Աստված ողորմության գործեր է անում, քանզի արարիչ Աստծո կամքն է սրելով եւ պահպանել արարածներին, ինչը Նա անում է բնությամբ եւ հոգիությամբ: Իսկ երկրորդ կամքով Աստված արդարության գործեր է անում՝ միաժամանակ չցանկանալով պատուհասել եւ պարծել, բայց մարդկանց անիրավ

47 Անդ. էջ 54:

48 Տե՛ս անդ. էջ 69, 72:

49 Տե՛ս **Готфрид Вильгельм Лейбниц**, նշվ. աշխ., Приложения, краткое изложение ученого спора, введенного к силлогистической форме – I. ևսև՝ “Summa Theologica: Treatise on the distinction of good and evil”, vol. 1 of 10, էջ 477. Н. О. Лосский, նշվ. աշխ., էջ 351:

50 “Saint Thomas d’Aquin, maître spirituel”, initiation 2, 3e édition 2008, par Jean-Pierre Torrell O. P., Pensée antique et médiévale, Cerf, Academic Press Fribourg, p. 95. The Routledge Dictionary of Latin Quotations, Jon R. Stone, 2005, p. 159. **Готфрид Вильгельм Лейбниц**, Приложения, краткое изложение ученого спора – I.

գործերը նրանց վրա են բերում ասարվածային պարտիսանները⁵¹։ Թույլատրու կամքի արտահայտություններ են Ասարվածաշնչում Ասարծո կողմից չարիքների պարահումի կամ դրանք գործելու թույլտվությունները։ Սուրբգրական այդ վկայություններում նույնպես տեղ առ տեղ առկա են Ասարծուն մարդակազմաձևական հարկանիշների վերագրումներ։ Այն հարվածներում, որտեղ անթրոպոմորֆիզմն իր լիակատար դրսևորման մեջ է, Ասարված Ինքն է ուղղակիորեն պարվիրում գործել այս կամ այն չարիքը, իսկ որտեղ շարադրանքը գերծ է անթրոպոմորֆիզմային գործածումներից, մարդու ազատ կամքով է պայմանավորվում չարի եւ բարու, չարիք կամ բարիք գործելու ընտրությունը։ Օրինակ՝ Ասարված խարացնում է փարավոնի, Եսեբոնի թագավորի սիրտը (Ելք Է. 3, Թ. 12, Բ. Օր. Բ. 30), հրամայում է չարախոսել (Բ. Թագ. ԺԶ. 10), Ասարծուց է կախված այն, որ մարդիկ խաբում են կամ խաբվում (Նոր ԺԲ. 16), Ասարված գրկում է դարավորներին դարտությունից (Նոր ԺԲ. 17), մարդը չի կարող առ Քրիստոս գալ, եթե Նայրը նրան չձգի (Յովի. Զ. 44), Ասարված ողորմում է՝ ում ուզում է, կարծրացնում է սիրտը նրա՝ ում ուզում է (Նո. Թ. 18)։ Ասարծո կողմից ոչ թե ուղղակիորեն մարդուն չար կամ բարի գործողության փանելու, այլ ասարվածային թույլատրու կամքով մարդկային ազատ կամքի դրսևորմամբ իրականացվող արարքների մասին են հետեւյալ համարները։ Ասարված մարդու առջև ընտրություն է դնում չարի ու բարու, կյանքի եւ մահվան միջեւ՝ կյանքն ընտրելու խորհուրդ փալով (Բ. Օր. Լ. 19), մարդիկ իրենք պետք է ընտրեն, թե ում պիտի պաշտեն (Նեսու ԺԴ. 15), պետք է կարողանան փարբերակել բարիքը չարիքից (Ես. Է. 16), Ասարված բարի պրոդներ է սպասում մարդկանցից (Ես. Ե. 4-5), մարդիկ մեծագույն չարիքներ են գործում, ինչը Ասարված չի հրամայել ու չի ասել եւ ինչը չի անցել Նրա մարքով (Երեմ. ԺԹ. 5, 14), Իսրայելն է իր կործանման պարճառը (Օս. ԺԳ. 9), Ասարված կամենում է, որպեսզի բոլոր մարդիկ փրկվեն (Ա. Տիմ. Բ. 4)։

Ասարծո բարության ու արդարության շեշտումով է Սուրբ Բարսեղ Կեսարացին մեկնում Սուրբ Գրքի այն խոսքը, ըստ որի Ասարված է սպանում եւ կյանք փալիս. «Չկա Ասարված Ինձնից բացի, Ես եմ սպանում եւ Ես եմ ապրեցնում» (Բ. Օր. ԼԲ. 39, նաեւ Ա. Թագ. Բ. 6)։ Ժողովուրդների մեջ բոլոր դժբախտությունները, ինչպես ասում է Բարսեղ Կեսարացին, համապարտախան են մեղքերի շարանալուն, եւ Ասարված համաժողովրդական արարքները վերացնում է համաժողովրդական մահապարիժներով։ Բոլոր բնական աղետները լինում են ժողովուրդների մեղքերի պարճառով։ Ասարված դրանք թույլ է փալիս, որպեսզի մնացյալներին խրափի⁵²։ Ասարծո՝ սպանելու եւ կյանք փալու խոսքերը նշանակում են, որ Ասարված սպանում է մեղքով եւ կյանք փալիս ճշմարտությամբ, այն չափով, որքանով որ արարքին մարդը քայքայվում է, ներքին մարդը նորոգվում է օրբարօրե (Բ. Կորնթ. Դ. 16)։ Ասարված ոչ թե մեկին սպանում է եւ մյուսին կյանք փալիս, այլ նույն մարդուն կենդանացնում է նրանով, որով սպանում է, եւ բուժում նրանով, որով հարվածում է՝ համաձայն Առաջ ԻԳ. 14-ի. «Դու նրան կհարվածես գավազանով, բայց նրա հոգին կփրկես մահից»⁵³։

Մարդկանց կողմից կարարվող ամենանողկալի հանցագործությունը փոքրիկ երեխաների սպանությունն է, որը մասսայաբար իրականացվում է ցեղասպանությունների ժամանակ։ Խնդիրն առավել ցավոք է դառնում Ասարվածաշնչում մանկասպանության պարվերների դիտարկումով։ Մեծ գրողների եւ մտածողների թվում նաեւ Դոստոևսկուն մեծապես փանջում էին հարկապես բոլորովին անմեղ երեխաների չարչարանքների մասին հարցը⁵⁴։ Սուրբ

51 Տե՛ս «Ամառան հարդր», էջ 39։

52 Տե՛ս «Памятники святоотеческой письменности, Антология, Восточные отцы и учителя Церкви IV века», в трех томах, 1998, էջ 148։

53 Անդ, էջ 147։

54 Տե՛ս **Н. О. Лосский**, Бог и мировое зло, էջ 109, 119։

Գիրքը վկայում է, որ մշտական բնակության համար փարածք գրավելու նպատակով արշավի ելած հրեաներին Ասրված պարվիրել է սպանել ոչ միայն իրենց հակառակորդներին, այլև՝ նրանց երեխաներին, նույնիսկ՝ ծնկեր մանուկներին, դեռ չծնված մարդկային էակներին՝ հղի կանանց սպանությամբ (Ա. Թագ. ԺԵ. 3, Թվ. ԼԱ. 17, Բ. Օր. Բ. 34, Գ. 6): Այսպիսի պարիժ է սահմանվում նաև Ասրծո դեմ դուրս եկածների համար, որոնց երեխաները կսպանվեն նրանց աչքի առաջ, ծնկեր երեխաները քարի կգարնվեն, և նրանց հղի կանանց որովայնները կպարծվեն (Օս. ԺԴ. 1, Ես. ԺԳ. 15-18): Նրեաներին եզիպրական գերությունից ազատելու համար Ասրված կորոտում է եզիպրացիների բոլոր առաջնեկներին (Ելք ԺԱ. 4-5, ԺԲ. 29): Եղիսն մարգարեն իրեն ծաղրող փոքրիկ երեխաներին Տիրոջ անունով անիծում է՝ նրանց անվանելով հանցանքի և ունայնության որդիներ, և անփառից երկու արջ են ելնում ու այդ մանուկներից քառասուններկու հոգու պարտառություն (Դ. Թագ. Բ. 23-24):

Ասրվածաշնչում կարելի է տեսնել մանկասպանության երկու տեսակ՝ Ասրծո հրամանով կամ պարծով, և չարի հրահրումով, ինչպես Նին Կրակարանում փարավոնի կարգադրությամբ հրեա մանուկների սպանությունները (Ելք Ա. 22) և Բեթղեհեմի մանուկների կորուստը Նոր Կրակարանում (Մատթ. Բ. 16): Մանկասպանության ասրվածային թելադրության պարագային նկատվի է առնվում ծնողների մեղքը, երեխաների մեղսագործներ ու չարագործներ դառնալու հեռանկարն ըստ ասրվածային կանխագիտության: Սակայն ինչո՞ւ դեռևս անմեղ երեխան պիտի պարծվի իր ծնողների մեղքերի համար: Ասրվածաշնչում թեև ասվում է, որ զավակները հայրերի և հայրերը զավակների փոխարեն չպիտի պարծվեն (Բ. Օր. ԻԴ. 16, Եզեկ. ԺԸ. 20), բայց նաև նշվում է, որ մեղքերի համար Ասրված պարծում է մարդկանց երրորդ և նույնիսկ չորրորդ սերնդին, իսկ ասրվածահաճո կյանքի համար օրհնում է մինչև հազարերորդ սերունդ (Ելք Ի. 5-6, Բ. Օր. Ե. 9-10): Այս հակադիր հաստատումները պետք է հասկանալ այն իրողությամբ, որ զավակները ծնողների և ծնողները զավակների փոխարեն պարծվում են այն դեպքում, երբ մեղքի ազդեցությունը, հակումը կամ պարծառը երկուստեք է: Այսպես, բարեպաշտ Նեդի քահանան մահվամբ է պարծվում իր մեղսալի որդիների պարծառով, որովհետև բավականին նախանձախնդիր ու խիստ չէր իր զավակներին խրափելու և մեղավոր ճանապարհից դարձի բերելու համար (Ա. Թագ. Բ. 22-25, 29): Երեխաները պարծվում են իրենց չարագործ ծնողների չար գործերին մասնակցություն բերելու և դատապարտելի նույն ճանապարհով ընթանալու կանխարեմամբ, ինչպես ասում է նաև մարգարեն. «Պարտապիր թո որդիներին՝ իրենց հայրերի մեղքերի պարծառով սպանվելու համար, որպեսզի ուրքի չելեն նրանք, չնվաճեն երկիրը և այն չցնեն պարերազմներով» (Ես. ԺԴ. 21): Մարդկային փրամաքանությամբ թվում է, թե վաղաժամ մահվան ենթարկված երեխաները կարող էին մեծանալ և առաքինի կյանքով ապրել: Սակայն Ասրծո կանխագիտության (prescience) նկատառումով այն եզրահանգումն է առաջ գալիս, թե Ասրված կանխավ գիտեր, որ այդպես չէր լինելու: Ասրված գիտե, թե մարդն ինչ պիտի անի հետագայում իր ազատ կամքով գործադրվելիք քայլերով, սակայն չի ազդում ազատ կամքի վրա, և միևնույն ժամանակ ասրվածային կանխագիտությունը չի խափանում մարդկային ազատ կամքը: Այսպես նաև վախճանված մարդու պարագային Ասրված կարող է իմանալ, թե նա իր ազատ կամքով ինչպիսի կյանքի ընթացք կունենար: Ներելաբար, դեռևս չգործված իրողությունը չի վերացնում Ասրծո ամենագիտությունը և կանխիմացությունը հնարավոր կատարվելիք գործողությունների և դեպքերի մասին:

Կատարյալ արդարությունը հավիտենության կատեգորիա է. ոչ հավիտենական, ժամանակային սահմաններում դիտարկելիս մարդկային արդարության համեմատ Ասրված նույնիսկ անարդար կարող է թվալ՝ մի կողմից շատ դեպքերում անգամ ծանր մեղավորներին

չպարզեցրելով ու ներելով, մյուս կողմից երեխաների վաղաժամ մահ թույլ տալով: Հավիտենության դիտարկելից, սակայն, ժամանակային սահմաններով պարզիված արդարության հասկացությունն իր տեղը զիջում է հավերժության մեջ հարապետող արդարության գաղափարին:

6. Աստվածաշնչյան «ցեղասպանությունների» եւ Նայոց Յեղասպանության մասին.

Աստվածաշնչում առաջին հայացքից ապշեցնում են այն հաստատմաները, որոնցում նկարագրված է, թե ինչպես է Աստված պարվիրում բնաջինջ անել ամբողջ ժողովուրդների: Աստված հրահանգում է ոչնչացնել յոթ ազգերի՝ քեդացիներին, գերգեսացիներին, ամորիացիներին, քանանացիներին, փերեզացիներին, խեաացիներին ու հեբուսացիներին եւ աստվածային պարվերի համաձայն ոչ ոքի կենդանի չթողնել, որպեսզի նրանք իրենց զարշելի մեղքերը եւ կռապաշարությունը չդարձնեն հրեաների մեջ (Բ. Օր. Է. 1-2, Ի. 16-17): Աստծո զորակցությամբ քաջալերված հրեաները Երիքովի գրավումից հետո սպանում են փղամարդկանց, կանանց, ծերերին, երիտասարդներին եւ ընտանի անասուններին (Նեա Զ. 21), Աստծո կողմից հրահանգվում է՝ նույն կերպ վարվել Գալիի թագավորի եւ ողջ բնակչության հետ (Նեա Ը. 2), կոտորել եւ ոչնչացնել ամադեկացիներին, հարիմացիներին, նրանց կանանց, երեխաներին ու կաթնակեր մանուկներին (Բ. Օր. ԻԵ. 19, Ա. Թ-ազ. ԺԵ. 3), իսկ բոլորին ոչնչացնելու պարվերը զանց առնելու եւ ոմանց խնայելու համար պարվում է Սավուդ թագավորը (Ա. Թ-ազ. ԺԵ. 18-33): Աստվածաշնչյան այս կոտորածների պարճառը, ինչպես եւ ասվում է Սուրբ Գրքում, պարվելով ժողովուրդների հոգեւոր եւ բարոյական զարշելի վիճակն է եղել: Եւ ի պարբերություն նոր ժամանակների ցեղասպանությունների, որոնք իրականացվել են փնդեսական, քաղաքական, փարածքային նկարագրումներով, հինկերակարանյան ազգերի բնաջնջումը նպատակ է ունեցել աստվածային արդարության իրագործումն ու մեղքի վերացումը: Անգեղջ մեղքի անպարժելիությունը աստվածային արդարության բացակայություն կնշանակեր, եւ Աստված չէր լինի արդար, քանզի աստվածային բարությունն ու արդարությունը միմյանց ներհակ չեն եւ երկուսն էլ պետք է ի հայտ գան: Նախառակ դեպքում Աստված կլիներ բարի, բայց ոչ անարդար կամ արդար, եւ չէր հանդիսանա իբրեւ ամենագոր աստվածություն, այլ կվերածվեր գերբնական մի ուժի կամ էակի: Մովսեսը սովորեցրել էր հրեաներին, որ «Աստծո գործերը ճշմարիտ են, ու Նրա ուղիները՝ օրինավոր: Աստված հավատարիմ է, եւ Նրա մեջ անիրավություն չկա, Տերն արդար է ու անարար» (Բ. Օր. ԼԲ. 4): Նրեաների համոզմունքով Աստված Իր արդարությամբ եւ հեղինակությամբ լրիվ իրավասությունն ուներ կործանելու որեւէ մեղսալի քաղաք կամ ժողովրդի, քանի որ Աստծո դատաստանը եւ իմաստությունը գերիվեր է մարդկայինից: Այս հավատը նրանց մղում էր ամբողջովին վարահելու Աստծուն, նույնիսկ եթե Աստված նրանց պարվիրում էր անել այն, ինչ իրենք չէին անի որեւէ այլ մեկի պարտադրանքի դեպքում: Այդ պարճառով սպանությունների կարգադրությունները նրանց թվում էին աստվածային արդարադատության իրագործում:

Աստիճանական վերազարթոցի մարդակերպական հատկանիշների օգտագործումով Սողոմոնի իմաստությունը գիշերն անդրադառնում է Աստվծո կողմից ազգերի բնաջնջման հարցին՝ ասելով, որ Աստվծո համար արելի էին դարձել հրեաներին տրված երկրի հին բնակիչները իրենց կապարած գարշելի գործերի՝ կախարդությունների, անսուրբ գոհաբերությունների, մանուկների անողորմ կոտորածների եւ կռապաշտական ծեսերի ժամանակ մարդկային մարմնի փորժված եւ արյուն ուրելու համար: Ըստ Սուրբ Գրքի՝ Աստված գիտեր, որ նրանց մարածումները հավիտյան չեն փոխվելու, ու թեև Աստված անգոր չէր ամբարիշտների դեմ պատերազմելու:

արդարևների ձեռքով կամ ամենի գազաններով, կամ հենց մի խոսքով կործանելով նրանց, բայց նախընտրեց այդ ազգերին պարծել հրեաների հայրերի ձեռքով (հմմտ. Իմաստ. ԺԲ. 1-11): Այսպիսի պարծի համար Աստված ուղղված հնարավոր մեղադրանքներին անդրադառնալով՝ Սուրբ Գիորգն ասում է. «Ո՛վ կարող է Քեզ ասել, թե ինչ ես անում, ո՛վ կարող է դեմ կանգնել Քո դատաստանին, կամ ո՛վ կարող է Քեզ կշրամբել ազգեր կործանելու համար, որ Դու արել ես, եւ կամ ո՛վ կարող է Քեզ հակառակվել՝ անիրավ մարդկանցից վրեժխնդիր լինելու համար: Ով արժանի է պարփծ կրելու, պարծում ես, եւ Քո ուժին օրար է անաղար պարփծը» (Իմաստ. ԺԲ. 12, 15): Բնաջնջված վերոնշյալ ազգերը հիմնականում քանսնական ցեղերի հետնորդներն էին, Նոյի կողմից անիծված իր կրթսեր որդու Քամի սերունդներից (Ծննդ. Թ. 6, Ժ. 6-20): Անիծված Քամի սերունդները անգույթ ու վայրագ մարդիկ էին եւ ահավոր մեղքեր էին գործում՝ արյունապղծություն, կռապաշարություն, անասնապղծություն, միասեռականություն, ծիսական անառակություն, երեխաների զոհաբերություն՝ կենդանի մանուկներին այրելով: Քանանի սերունդներից էին բնակվում նաեւ պղծությունների եւ ահավոր մեղքերի համար կործանված Սոդոմ եւ Գոմոր քաղաքներում (Ծննդ. Ժ. 19): Աստված զգուշացնում էր իսրայելացիներին չյուրացնել այդ ազգերի զարշնի սովորությունները, որոնք հարկապես իրենց երեխաներին՝ փոխյին կամ աղջկան, զոհաբերում էին այրելով (Դևար. ԺԸ. 21, 24-30, Բ. Օր. ԺԲ. 31, ԺԸ. 9-10, Դ. Թագ. Դ. 27, ԻԳ. 10, Բ. Մնաց. ԻԸ. 3, ԼԳ. 6, Երեմ. Է. 31, ԺԹ. 4-5, ԼԲ. 35): Ինչպե՛ս կվարվեր մարդը, իր առջեւ փեսանելով մեկ այլ մարդու, որը պղծություններ կարարելով շարունակաբար սպանում է իր փոքրիկ եւ անօգնական երեխաներին, որոնք գալարվում են ահավոր փանջանքների մեջ եւ մեռնում աննկարագրելի չարչարանքներով: Պղծությունն ու արյունահեղությունները վերացնելու համար արդյոք մարդն ինքը քայլեր չէ՛ր ձեռնարկի: Զագրելի մեղքերի պարճառով բնաջնջվելը հաստատվում է նաեւ աստվածաշնչյան հավաստմամբ, որ Աստված չէր կործանի ժողովուրդներին, եթե նրանց մեջ արդար մարդիկ լինեին: Աստված խոստանում է չկործանել Սոդոմը, եթե այնտեղ գոնե փառք արդար գտնվեն (Ծննդ. ԺԸ. 26-32), խոստանում է խնայել Երուսաղեմին, եթե այնտեղ գոնե մեկ արդար մարդ գտնվի (Երեմ. Ե. 1):

Աստվածաշնչյան «ցեղասպանությունները», որոնք պարփծ եղան ժողովուրդներին մեծ մեղքերի համար, նույնական չեն հայ ժողովրդի ցեղասպանության հետ, որը, չնայած իր ազգային-եկեղեցական կյանքում եղող թերություններին, միշտ ձգտել է հավատարիմ մնալ Աստծուն, պահպանել քրիստոնեական հավատքը: Երբ Կայենը սպանեց իր բարեպաշտ եղբայր Աբելին, Աստված չմիջամբեց ու չկանխեց արյունահեղությունը, բայց ասաց, որ թափված անմեղ արյան կանչը երկրից բողոքում է առ Աստված (Ծննդ. Դ. 10): Աբելի մեղավոր լինելու համար չէր, որ Աստված թույլ տվեց նրա սպանվելը, քանզի Քրիստոս եւս Աբելին «արդար» կոչեց (Մատթ. ԻԳ. 35): Սակայն ինչո՞ւ Աստված թույլ տվեց մեր ժողովրդի դաժան կոտորածը, մի՞թե Աստված ուզում էր Նայոց Ցեղասպանությունը: Այս հարցի առջեւ, քրիստոնյա մի գրողի նման, դենք մեկ այլ հարց՝ արդյո՞ք Աստված ցանկանում էր Իր Որդու չարչարանքներն ու մահը⁵⁵: Իմանալով Աստծո բարությունն ու սերը, գթությունն ու ողորմածությունը՝ կարող ենք ասել, որ Աստված չէր կամենում այդ արյունալի չարագործությունները: Այնուամենայնիվ, դրանք փեղի ունեցան աստվածային թույլատրու կամքի վերոնշյալ բացարձակությունների հիմունքով: Մեր ժողովուրդը նմանվեց արդար Նոբին, որ կորցրեց իր զավակներին: Այսպես նաեւ Սուրբ Գրիգոր Աստվածաբանն է իրեն նմանեցնում Նոբին՝ Աստծուն դիմելով. «Այլոց Դու ուղարկում ես անհամար հարսություն, այլոց՝ բարի զավակներ,

55 Տե՛ս Philip Yancey, Where is God when it hurts?, Zondervan, 1997, էջ 174:

մեկը գեղեցիկ է, մյուսը՝ ուժեղ, երրորդը՝ պերճախոս: Իսկ իմ փառքը վշտերի մեջ է: Ինձ վրա Քո ձեռքից Դու սպառեցիր բոլոր դառը ներքերը: Ես նոր Հոբ եմ»⁵⁶:

Ո՛ր էր արդյոք Աստված հայ ժողովրդի համար օրհասական այդ օրերին: Խաչյալ Քրիստոս մեզ հայտնում է Աստծուն, ով չարչարվում է մեզ հետ, չարչարվում է մեր կողմից և չարչարվում է մեզ համար⁵⁷: Ոչ մի աստվածաբանություն չի կարող թշվառացած ու զավակներ կորցրած Հոբի հարցադրումների մակարդակից ավելի ցած իջնել: Արդյո՞ք որեւէ մեկը աստվածաբանորեն ավելի մոտ է եղել Հոբին, քան խաչված Քրիստոս Գողգոթայում⁵⁸: Անթրոպոմորֆիզմի կիրառությամբ կարող ենք ասել, որ Քրիստոս չարչարվում է յուրաքանչյուր փանջվող հավաքացյալի հետ, ինչպես վկայում է քրիստոնյաներին հալածող Մավուդին ուղղված Քրիստոսի հարցը. «Մավո՛ւդ, ինչո՞ւ ես հալածում Ինձ» (Գործք Ը. 4): Եւ Հայոց Յեղասպանության ժամանակ Քրիստոս իր ժողովրդի մեջ էր, չարչարվում էր նրա հետ միասին՝ ծանոթ այն ահավոր փանջանքներին, որոնց միջից դուրս է թռչում գոյությունը. «Էլի՛, Էլի՛, լա՛մա սաբաքթանի, Աստվա՛ծ իմ, Աստվա՛ծ իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ» (Մաթթ. ԻԷ. 46): Աստվածաշնչի խոսքով՝ անգգամներին թվում է, թե նահապտակվածները մեռան, և նրանց ելքն այս աշխարհից փանջանք համարվեց և կործանում, բայց նրանք գրկվում են խաղաղության մեջ: Ու թեև մարդկանց թվում է, որ նրանք փանջվեցին, բայց նրանք անմահության հասարար հույս ունեն, ինչպես և նրանք, որոնք չխուսափեցին սակավ ինչ փառապանքներից, պիտի բարիքներ գրնեն, քանի որ Աստված փորձեց նրանց և նրանց արժանի գրավ Իրեն (Բմաստ. Գ. 1-5): Ինչպես ոսկին է բովի մեջ ավելի մաքրվում և սրբվում, այդպես էլ նահապտակվածները փորձվեցին, այդ սպանվածներն ընդունվում են իբրեւ ողջակեզ (Բմաստ. Գ. 6):

Երկին անդրադառնալով Աստծո կողմից ժողովուրդներին վերացնելու և ցեղասպանությունների հարցին՝ հստակեցնենք, որ փարբերություն կա իսպառ ոչնչացնելու և երկրային կյանքից զրկելու աստվածային արարքի միջև, որով և ցեղասպանության սահմանում չի համապատասխանում մեղավոր ազգեր բնաջնջելու աստվածային արարքին: Աստված նախում է հավիտենականի պեսակերից, մարդը՝ ժամանակավորի, մարդիկ բնաջնջում են իսպառ վերացնելու համար, իսկ Աստծո նկատառումով գոյությունը շարունակվում է հավերժության մեջ: Բնաջնջող մարդը նկատի ունի միայն այս աշխարհը, իսկ Աստված՝ անդրաշխարհն ու հավիտենական կյանքը, ցեղասպանները նկատի ունեն ոչնչացնելը, իսկ Աստված՝ ժամանակավոր իրականությունից հավիտենական իրականություն փոխադրելը: Մարդկության պարմության մեջ մեղքերի պարժման համար մեկ անգամ եղել է ջրհեղեղ և ժողովուրդների բնաջնջման աստվածային կարգադրություն՝ հրեաների պարմության որոշակի ժամանակաշրջանում: Այլևս ոչ ոք չի կարող հավակնել ասելու, որ աստվածային պարվիրանով է պայմանավորված որեւէ խմբի կամ ժողովրդի սպանությունը, և մարդկային կամքով ու որոշմամբ նման ցանկացած արարք ցեղասպանություն է, հանցագործություն ողջ մարդկության հանդեպ: Իսկ ցեղասպանության անմեղ նահապտակները երկնքում՝ Աստծո մոտ, պիտի մեծ երանություն ու բերկրանք վայելեն, քանզի Աստված նրանց աչքերից սրբեց ամեն արատաւը (Յայլւն. Է. 16-17, ԻԱ. 4):

⁵⁶ Григорий Богослов, Собрание творений, т. 3, (Жалобы на свои страдания), Минск, Харвест, Москва АСТ, 2000, ст. 91:

⁵⁷ Stn Протоиерей Михаил Аксенов-Меерсон, Созерцанием Троицы Святой, Парадигма Любви в русской философии троичности, Издательство “Дух и Литера”, Киев, 2007, էջ 41. Jürgen Moltmann, The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God, San Francisco. Harper u Row, 1981, 1989, էջ 131-132:

⁵⁸ Stn “Созерцанием Троицы Святой”, էջ 40: